

הציונות הירוקה של אהרן דוד גורדון

אסף שמיס

תקציר

במאמר זה אני מבקש למצב מחדש את הגותו של אהרן דוד גורדון בתור גות ציונית-סביבתית ייחודית ומובחנת. לעומת הנטייה הרווחת בקרב פרשניו של גורדון להדגיש את ההיבטים הערטילאיים של המונח 'טבע', אני עומד על המובן הפרוזאי שייחס גורדון למונח – כמסמן את המרחב הביופיזי. פרשנות זו למונח הגורדיאני 'טבע' מעידה שגורדון, כמו ההוגים בני זמננו בעניין הסביבה, ביקש להעביר את כובד המשקל האונתולוגי והערכי מהעולם האנושי אל מערך הזיקות שהוא מקיים עם הסביבה הטבעית, אולם להבדיל מהחשיבה העכשווית על הסביבה, הוא עיגן את המעבר הזה בתאוריה לאומית. לפי תאוריה זו, האומה היהודית, המגלמת את היחסים הפגומים של האדם המודרני לטבע, נעשית חיל החלוץ הפועל לשיקום היחסים עמו. במונחים רחבים יותר, אני מציע לבחון מחדש את מקומה של ההגות הגורדיאנית במסורת המחשבה הציונית. מן הדין עולה שגורדון היה שותף לשאיפה הציונית להוליך לשיבת ציון, ובו בזמן הוא כפר בתפיסה הציונית הרווחת של הטבע הארץ-ישראלי בתור משאב בידי האומה היהודית המתחדשת. בדיון אני מזהה את העמדה הזאת ביסוד הביקורת הנוקבת של גורדון על הצביון המסחרי, המדינתי והצבאי המתגבש של מפעל ההתיישבות – שגילם בעיניו את הכמיהה הציונית הפגומה לשלוט בטבע ולנצל. מנגד, גורדון הציב גישה ציונית-סביבתית כוללת, שהתחיה הלאומית נכרכה בה בשימור הטבע הארץ-ישראלי ובשיקום יחסי הגומלין עמו.

מילות מפתח: אהרן דוד גורדון, גלות, חשיבה סביבתית, טבע, לאומיות יהודית, לאומיות ירוקה, ציונות

מבוא

תלי תלים של מאמרים וספרים נכתבו על אודות חשיבות הטבע בהגותו של גורדון. הספרות הקיימת מתייחסת בהרחבה למובנים המטפיזיים, האתיים והקיומים של המונח,¹

1 למקורות המרכזיים העוסקים במונח 'טבע' בהגותו של גורדון (על פי סדר כרונולוגי) ראו דיון אצל Shlomo Bardin, *Pioneer Youth in Palestine*, Bloch Publishing, New York 1932, pp. 59-90; שמואל נוח ברגמן, 'מבוא', *האומה והעבודה*, הוצאת פועלי חיפה, חיפה 1956, עמ' 9-40; נתן רוטנשטרייך, *המחשבה היהודית בעת החדשה*, א, עם עובד, תל אביב 1944, עמ' 243-258; אליעזר

אולם דומה כי העיסוק במובנים המופשטים של המונח הסיט במידה רבה את תשומת הלב הפרשנית מהמובן הביופיזי של הטבע, ככזה הנוגע למגוון צורות הקיום (החי, הצומח והדומם) המצויות בסביבתו הממשית של האדם. במאמר זה אני מבקש להעביר את כובד המשקל הפרשני של הטבע, כמו שזה מובא בכתביו של גורדון, מהמובן הערטילאי לזה הסביבתי. בניתוח שלי אראה כי מלבד ראייתו של גורדון בטבע 'בריאה', 'הוויה' ו'שכל נעלם', הוא התייחס למונח במובן הפרוזאי שלו, כלומר הוא ראה בו סמן לשוני לסביבה האורגנית (להבדיל מזו שהיא מעשה ידי אדם) על כל מרכיביה. הדבר סולל את הדרך לבחינה מחדשת של ההגות הגורדאנית בתור הגות ציונית ירוקה שמבקשת להפקיע את האומה היהודית מדפי ההיסטוריה ולכונן אותה מחדש על בסיס מערך הזיקות שהיא מקיימת עם מרחבי הטבע הארץ־ישראלי.

אינני הראשון לעסוק בחשיבות הסביבה בהגות של גורדון. יוסי טרנר לדוגמה עוסק בהרחבה בעמדה הגורדאנית העקרונית, שלפיה האנושות היא חלק ממערך החיים הכולל על כדור הארץ.² במבוא להוצאה המחודשת של חיבורו המרכזי של גורדון **האדם והטבע**, שיצא לאור אך לאחרונה, יובל גובני ורון מרגולין מעירים כי גורדון הקדים את זמנו, שכן עוד בתחילת המאה ה־20 הביע דאגה עמוקה מן הפגיעה המתמשכת של האדם באיכות הסביבה.³ מוקי צור כינה את גורדון 'האקולוג העברי הראשון'.⁴ קדמה לו עינת רמון, היא תיארה את גורדון 'ראשון ההוגים היהודים המתריסים מנקודת מבט דתית יהודית נגד הביטויים השונים של הרס הטבע על־ידי האנושות כתוצאה מיוהרת האדם ומימרתו לשלוט בטבע שלטון ללא מצרים'.⁵ למרות המודעות שהפגינו כל אותם כותבים לחשיבות נושא הסביבה בהגותו של גורדון, הם נדרשו לנושא בדרך אגב וכחלק מעיסוק בנושאי מסגרת אחרים. לפיכך בספרות הקיימת חסרה התייחסות שיטתית לממד הסביבה בהגותו של גורדון. במאמרי אני מבקש למלא חסר זה.

שביד, היחיד: עולמו של א. ד. גורדון, דביר, תל אביב 1969, עמ' 98-139; שרה שטרסברג־דיין, תפיסת האדם במשנותיהם של א. ד. גורדון והרב קוק, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1995, עמ' 89-90; אברהם שפירא, אור החיים ב'יום קטנות': משנת א. ד. גורדון ומקורותיה בקבלה ובחסידות, עם עובד תל אביב 1996, עמ' 247-283; עינת רמון, חיים חדשים: דת, אמהות ואהבה עליונה בהגותו של אהרון דוד גורדון, כרמל, ירושלים 2007, עמ' 168-192; שלום רצבי, אנרכיזם ב'ציון': בין מרטין בובר לאהרון דוד גורדון, עם עובד, תל אביב 2011, עמ' 48-283; אהוד פירר, אדם חדש בצורת יהודי: עיון בהגותו של א. ד. גורדון, אוניברסיטת בר־אילן, רמת גן 2019, עמ' 35-61, 87-101; Yossi Turner, *A Quest of Life: A Study in Aharon David Gordon's Philosophy of Man and Nature*, Academic Studies Press, Brookline, MA 2020.

2 Turner, *ibid.*, p. 25

3 יובל גובני ורון מרגולין, 'מבוא', בתוך: הנ"ל (עורכים), אהרון דוד גורדון, **האדם והטבע: הגיונות וחלומות של קיצוני**, מאגנס, ירושלים 2020, עמ' 6.

4 מוקי צור, א. ד. גורדון ופרשניו, 2014 [לא הודפס], <https://tinyurl.com/mr2h9na4> (אוחזר ב־24.11.2014).

5 רמון, **חיים חדשים**, עמ' 181.

דומה כי קיים קשר בין המקום המשני של נושא הסביבה בכתיבה על גורדון ובין המקום השולי של גורדון בספרות הכללית העוסקת בהיסטוריה של הסביבה בהקשר הציוני והישראלי. אמנם אבנר דה-שליט, יצחק שנל ואלון טל הצביעו כל אחד על חשיבותו של הטבע הביופיזי בתפיסת עולמו של גורדון,⁶ אולם שלושת החוקרים מניחים כי הגותו של גורדון היא השקפת עולם 'כפרית רומנטית' (Romantic Ruralism), כך דה-שליט מכנה זאת, או תפיסה 'רומנטית טולסטוית' (Romantic Tolstoyan), כך שנל מכנה זאת, שאינה בשלה דייה להיחשב תפיסה סדורה בנושא הסביבה.⁷ על בסיס הנחה זו טל קובע כי אי אפשר לזהות אף לא השקפת עולם ציונית-סביבתית אחת במחצית הראשונה של המאה ה-20.⁸ במאמר זה אני מבקש לערער על קביעה זו של טל ולהציע קריאה מחדשת בהגותו של גורדון – כזו שרואה בה תפיסת עולם ציונית-סביבתית סדורה ושלמה.

בדבריי אבקש להצביע על נושא הסביבה בתור המסגרת המארגנת של מפעל ההגות של גורדון, ולא רק נדבך בחשיבתו. אעשה זאת בכמה שלבים. בחלק הראשון של המאמר אבקש לבסס את הפרשנות לטבע, כמו שהוא נזכר בכתיבו של גורדון, כזה שמייצג את הטבע הממשי. חילוץ הממד המוחשי של הטבע, בחלק הראשון, פותח פתח בחלק השני לזיהוי עמדתו של גורדון, שלפיה אומות הן ישויות שנמשכות מהטבע, ככזו שמגלמת תפיסה לאומית סביבתית, כלומר תפיסה אשר מסיטה את כובד המשקל האונטולוגי והערכי מהאומה גרדא למערכת היחסים שהיא מקיימת עם המרחב הביופיזי. בדיון אזהה את התפיסה הלאומית הסביבתית העומדת ביסוד הגישה הציונית של גורדון. אראה כי גורדון ערער על הגישה הציונית הרווחת הרואה במצב הגלותי תוצר של תהליכים היסטוריים, חברתיים ואחרים וזיהה אותו כתולדה של הנתק האנכי המתקיים בין האומה היהודית לטבע הארץ-ישראלי. כפועל יוצא מכך ביקש גורדון לסגל פרשנות סביבתית של הציונות כתנועת חזרה לאדמה שהתחייבה הלאומית כרוכה בה בשיקום יחסי הגומלין עם הטבע הארץ-ישראלי. גורדון תיאר את השיבה לאדמה במה שאפשר לכנות במונחים בני זמננו 'שינוי אקולוגי עמוק', שהאומה היהודית מאמצת בו אורחות חיים בריאים, עצמאיים ומוסריים אשר נסמכים על כינון יחסים בני קיימה עם עולם החי והצומח הארץ-ישראלי. בהמשך הדברים נראה כי שינוי אקולוגי זה עומד ביסוד הפרשנות של גורדון למונח 'עבודה', שהוא תיאור אותה כפעילות לאומית-סביבתית אשר האומה היהודית מחדשת בה את ה'שותפות' שלה עם הטבע הארץ-ישראלי, ובכך סוללת את הדרך לתחייה הלאומית.

Avner de Shalit, 'From the Political to the Objective: The Dialectics of Zionism and the Environment', *Environmental Politics*, 4, 1 (1995), p. 73; Itzhak Schnell, 'Nature and the Environment in Socialist-Zionist Pioneers' Perception: A Sense of Desolation', *Ecumene*, 4, 1 (1997), pp. 80-81; Alon Tal, *Pollution in a Promised Land: An Environmental History of Israel*, University of California Press, Berkeley 2002, pp. 22-24

Schnell, *ibid.*, p. 80; de Shalit, *ibid.*, pp. 71-75

Tal, *Pollution in a Promised Land*, p. 31

בפרק הסיכום אבקש לשרטט את מקומה של ההגות הגורדיאנית כחלק מן הרעיון הציוני וגם במסורת המחשבה הלאומית האורגנית בכללותה, על סמך הפרשנות שאני מציע במאמר.

חשוב להבהיר בפתח הדברים כי הפרשנות שלי במאמר אינה סותרת היבטים אחרים שמצויים בהגותו של גורדון. הפרשנות המוצעת נועדה לזרוע אור על ההיבט הסביבתי של מפעל ההגות שלו, המתקיים לצד ההיבטים הקיומיים, המטפיזיים והאתיים הנדונים בהרחבה בספרות, אולם בשני חלקיו האחרונים של המאמר נראה כי חילוץ ההיבט הסביבתי פותח את שאלת היחסים בין מפעל ההגות של גורדון ובין הציונות בכללה. הניתוח מעיד כי ביסוד הגותו של גורדון מצויה שלילה גורפת של הגישה הציונית הרווחת למרחב הארץ-ישראלי בתור משאב בידי האומה היהודית המתחדשת. העמדה העקרונית הזאת מזוהה בדיון ביסוד שורה של עמדות ביקורתיות שהציב גורדון מול מפעל ההתיישבות הציוני, ובהן ההתנגדות שלו לאיחוד מפלגות הפועלים, הסלידה שלו מפוליטיקה ממוסדת וההסתייגות העקרונית שלו משימוש בכוח הזרוע. בשני החלקים האחרונים של המאמר נראה שאפשר לזהות ביסוד הביקורות הללו של גורדון את גישתו העיקרונית בנושא הסביבה, שלפיה מוסדות מדינתיים והלכי רוח מסחריים וצבאיים מבטאים את הכמיהה הציונית הפגומה לשלוט על הטבע ולנצלו. מנגד, גורדון הציב סדר יום ציוני-סביבתי שבמרכזו הצורך לשחזר את הזיקה לטבע הארץ-ישראלי והמחייבות לשמרן. אם כן, בדיון כאן אני קורא למסגר מחדש את ההגות הגורדיאנית כציונות ירוקה ייחודית ומובחנת, כזאת שקוראת תיגר על צביונו המסחרי-מדינתי-צבאי המתגבש של מפעל ההתיישבות הציוני.

ההגות הירוקה של גורדון – הנחות יסוד

בקטע הנושא את הכותרת 'ההכרה ואי-יכולתה לענות על שאלת החיים', הנכלל בגרסאות השונות של **האדם והטבע** (אף שלא היה חלק מהחיבור המקורי), אפשר למצוא את הניסיון הממוקד ביותר של גורדון להגדיר מהו טבע. בקטע זה הבחין גורדון עקרונית בין הטבע ההווה לטבע החי.⁹ הטבע ההווה, לדידו של גורדון, מתייחס ל'בריאה העולמית האין-סופית כולה'.¹⁰ גורדון תיאר את הטבע ההווה כדומם ולא אורגני.¹¹ הוא הדגיש את הנצחיות ואת האין-סופיות של הטבע ההווה. לדבריו, טבע זה מתקיים מחוץ למושגי הזמן והחלל.¹² לפיכך הוא הניח כי הטבע ההווה מצוי מעבר להכרה האנושית.¹³ בטבע החי לעומת זאת הוא כלל את החי והצומח הסובבים את האדם. הוא זיהה את הטבע החי כאורגני במובן

9 גורדון, **האדם והטבע**, עמ' 44.

10 שם.

11 שם.

12 שם. ראו גם עמ' 76.

13 שם, עמ' 46.

שהוא מורכב ממדרג של אורגניזמים חיים וצומחים, ובכללם האדם עצמו. להבדיל מטבע ההווה, גורדון הדגיש, הטבע החי ידוע וזמין עבור ההכרה האנושית.¹⁴ אם כן, גורדון הבחין בין שני היבטים של הטבע – האחד מטפיזי ומצוי מחוץ לתפיסתו של האדם, והאחר ממשי ומצוי בתחום הכרתו. כאן עולה השאלה מה טיב היחסים בין האדם לשני ההיבטים הללו של הטבע? כדי לענות על שאלה זו נבחן תחילה את היחסים בין האדם לטבע החי, כמו שהמשיג אותם גורדון. גורדון הדגיש בכתביו את הרציפות המתקיימת בין האדם לטבע החי. בהקשר זה הוא כותב: 'הנה אין האדם מרגיש את תנועת הארץ, ואף אינו מכיר אותה אלא מזמן לא רב – האם הוא חי את התנועה הזאת? התנועה הזאת הלוא היא פועלת בכל אטומי גופו'.¹⁵ בהמשך דבריו הוא כותב: 'האדם, היחיד, כמו כל ברייה חיה מורכב מתאים, ומאברים [...] האנושות גופה אינה אלא תא בגוף הטבע החי, והטבע החי אינו אלא איבר בטבע כדור הארץ. כדור הארץ גופו אינו שוב אלא תא במערכת השמש, שאינה גם היא אלא איבר בעולם הגדול [...] הסוף נעלם באין-סוף'.¹⁶ מקטעים אלה ניכר כי גורדון הניח שקיימת רציפות בין האדם לטבע החי. הוא למעשה ראה באדם מרכיב בתוך הטבע הביופיזי. כאן עולה השאלה מה טיב משולש היחסים בין האדם, הטבע החי והטבע ההווה לפי הקשר הפנימי המתקיים לדעת גורדון בין האדם לטבע החי. מעקב אחר הדיון של גורדון בסוגיה זו מעלה כי בעיניו הטבע החי הוא מעין שער לטבע ההווה. גורדון הניח כי הטבע המטפיזי נגיש לאלו שחיהם 'מובלעים בתוך חיי הטבע'.¹⁷ גורדון סבר כי ביכולתם של בני אדם שמקיימים מגע ישיר עם עולם החי והצומח לייצר מעין נקודת חיבור ל'מקור החיים העליון' ל'בריאה העולמית האינסופית', ל'טבע העולמי הגדול'.¹⁸ הוא תיאר כיצד החיים בתוך הטבע החי מאפשרים ל'טבע האינסופי' ול'הוויה העולמית' לשפוע לתוך נפשו של האדם.¹⁹ לדידו, אותם חיים מגלמים את האפשרות של התאחדות האדם הפרטי עם 'חיי הבריאה כולה'.²⁰ ההנחה שלפיה טבע החי הוא נקודת כניסה לטבע ההווה מצויה ביסוד המונח הגורדיאני 'עבודה'. עבודה, על פי גורדון, היא אותה פעילות שבאמצעותה האדם חובר אל הטבע ההווה.²¹ החשיבות שייחס גורדון לעבודת אדמה נעוצה בכך שהיא מאפשרת לפועל המעבד את אדמתו בידי ממש לַמְמַש את הרציפות שלו עם הטבע החי, ובכך פותחת לפניו

14 שם, עמ' 44-45.

15 שם, עמ' 17.

16 שם, עמ' 72, 108.

17 גורדון, **האדם והטבע**, עמ' 72.

18 שם, עמ' 76, 77.

19 שם, עמ' 18.

20 שם, עמ' 20.

21 ראו: א. ד. גורדון, 'האוניברסיטה העברית', בתוך: ברגמן ושוחט (עורכים), **האומה והעבודה**, א, עמ' 168. ראו גם: **האדם והטבע**, עמ' 15, 17, 29, 32-33, 78, 147, 228-236; 'מכתב מארץ ישראל', **כתבי א. ד. גורדון: האומה והעבודה**, א, עמ' 77-78; 'נאום הפתיחה בוועידה העולמית של הפועל הצעיר בפראג', **כתבי א. ד. גורדון**, ב, עמ' 37-39.

את השער להתחבר לבריאה כולה.²² באמצעות עבודת האדמה העובדים פותחים את נפשם ל'עצם הטבע ההווה העולמית ולא לשם הסתכלות אסתטית או מדעית או אפילו דתית, כי אם לשם עצם החיים'.²³ כאשר בני אדם עמלים על הטבע החי הם נעשים מעין בית קיבול לזרם החיים העולמיים. בהקשר זה כתב גורדון: 'זהנה בא רעיון העבודה ומעז להוציא את האדם מעולמו, מעיז להרוס את קן הנמלים שלו ולהכניסו לתוך עולם של אין סוף ולתוך חיי עולם'.²⁴

החשיבות שייחס גורדון לעבודת הכפיים החקלאית נדונה בהרחבה בספרות, ואולם חוקרי גורדון כמעט לא נדרשו להיבט הסביבתי שלה.²⁵ מעקב אחר תיאורו של גורדון את עבודת הכפיים החקלאית מצביע על ההתניה שהוא הציב לפיה בכוחה של העבודה להווה שער כניסה ל'עולמות העליונים' רק אם העובד הוא 'חבר הגון לטבע בחיים ושותף הגון'.²⁶ גורדון תיאר את עבודת הכפיים החקלאית כפעילות ביוצנטרית שהעובדים אינם פועלים בה על הטבע במובן הפשוט של המונח, אלא מצויים בשותפות עמו. הוא תיאר את עבודת האדמה ככזו שהמרחב הטבעי משמש בה 'בית המלאכה' אשר בו 'אתה [עובד האדמה] והטבע עובדים. ולב אחד לשניכם ורוח אחת'.²⁷ גורדון למעשה ערער על התפיסה האנתרופונטרית של עבודה (חקלאית ואחרת), הרווחת הן במסורת הליברלית והן בזו הסוציאליסטית, הרואה בה פעילות תכליתית. תחתיה הוא ביקש להציב תפיסה חלופית של עבודה כפעילות הטומנת בחובה דאגה לסביבה. בעיניו העבודה היא פעילות שמכוונת ל'התמזגות בחיים האנושיים בחיי העולם, והיצירה האנושית ביצירה העולמית'.²⁸ במונחים עכשוויים, גורדון הציב אידאל של עבודה בת קיימה, שהאדם נסמך בה על הטבע כדי להתקיים – לצד שימור עולם החי והצומח. בהקשר זה הוא כתב: 'כל ריעותיו של האדם, נטיעותיו, בניניו, חפירותיו, סלילותיו, כל מזה שהוא עושה בפני האדמה צריכים לא לגרוע, כי אם להוסיף על הדר הטבע והודו העליונים, הקסומים'.²⁹

המחויבות של גורדון לשימור יחסים בני קיימה עם הטבע החי ניכרת בבירור מהביקורת החריפה שהוא מתח על יחס נצלני של האדם אל הטבע. בהקשר זה הוא כתב על האדם המודרני: 'במקום לבקש חיים מתוך הטבע, ממקור החיים והיצירה. עדיין יחסו אל הטבע לא עלה במאומה ממה שהיה, בעת שלא הכירו, יותר נכון, ירד הרבה ממה שהיה. אז היה

22 גורדון, 'תשובת הפועל', **כתבי א. ד. גורדון: האומה והעבודה**, א, עמ' 108. ראו גם: הנ"ל, 'מעט התבוננות', שם, עמ' 128.

23 הנ"ל, 'לברור רעיונו מיסודו', **כתבי א. ד. גורדון**, ב, עמ' 105.

24 הנ"ל, 'מכתב גלוי ל"ח ברנר', **כתבי א. ד. גורדון: האומה והעבודה**, א, עמ' 109-110.

25 ראו לדוגמה: אורי זילברשרד, 'המתח בין עשייה ליצירה בהגותו של א.ד. גורדון', **קתדרה**, 65 (1992), עמ' 100-116; בעז נוימן, **תשוקת החלוצים**, עם עובד, תל אביב 2009, עמ' 223-229; שביד, היחיד, עמ' 172-185.

26 גורדון, **האדם והטבע**, עמ' 228-229. ראו גם: הנ"ל, 'האוניברסיטה העברית', עמ' 175.

27 הנ"ל, **האדם והטבע**, עמ' 32.

28 הנ"ל, 'קצת עיון בהלכה פסוקה', **כתבי א. ד. גורדון: האומה והעבודה**, א, עמ' 389.

29 הנ"ל, 'לברור רעיונו מיסודו', עמ' 96.

יחסו יחס של עבד אל אדוניו, בכל אופן אל אדוניו הגדול, ועתה הוא יחס של עבד כי ימלוך, החושב את עצמו לאדון, במקום שאינו רואה את יד אדוניו עליו.³⁰ בהמשך הדברים שאל גורדון: 'האם אין כורתים, למשל, יערות שלמים, ואפילו יערות עד, שהם לא רק פאר הטבע, מעין שרטוטים של אצילות בפני הטבע, כי אם גם מועילים לבריאות, לבריאות האדם והצמח יחד - האם אין כורתים אותם רק לשם הכסף, מתוך חשבונות של צמצום ושל קטנות'.³¹ בהקשר אחר הזדעק גורדון מן הגישה הנצלנית לטבע, המצויה ביסוד תרבות הצריכה המודרנית. הוא כתב: 'הטבע מתפקד כחנות מכולת לכל צורכי החיים, החומרניים והרוחניים. הוא מתפקד כחנות מחסן, ולא מקור חיים, למרות שהוא ממלא צרכים ממשיים. השדה, הזרוע, היער, למשל, מוערכים בכך וכך מידות תבואה, או בכך וכך מידות עצים, בכך וכך כסף'.³² במכתב לנתן ביסטרצקי התרעם גורדון (שהקפיד על אורח חיים צמחוני) על האכזריות כלפי בעלי החיים ועל ניצולם. הוא שאל: 'איזה צדק, ואיזו אמת ואיזה רגש אנושי אתה מוצא בבני אדם ביחס לבעלי חיים?' והשיב:

אין לי צורך להרחיק עדותי, די להתבונן מקרוב. מי משלנו, ואפילו מן הצמחונים, לא יגחך במקצת, כשתראה לו, שהוא יושב לא בבית או בצל, אוכל ושותה או סתם משוחח שעות, ובהמת הרכיבה או העבודה שלו עומדת קשורה או רתומה בשמש הלוהטת או בקור וגשם ומתג הברזל בפיה? או את תראו לו, באיזה אכזריות הוא גוזל מהדבורים את הדבש, שהן עמלו עליו כל כך? או יכנס מי שנפש חיה לו אל האורווה באמצע הלילה, אחרי יום עבודה, שגם אז אין לבהמות שום חופש התנועה שום מנוחה טבעית, חיה חופשית, וישמע את האנחות הבהמיות, האנחות אולי היותר עמוקות של הבהמות, ויראה את פניהן, או מבטן, את תנועותיהן המיואשות גם כן באופן בהמי. אז אולי ידע לשפוט. ואלה הרי הם משלים קלים אחדים מאלפים, שמצויים בהם מעשי אכזריות הרבה יותר קשים.³³

אולם כמו זרמים מרכזיים בחשיבה בת זמננו בנושא הסביבה (ובהם אקולוגיה פוליטית, סוציולוגיה סביבתית, אקולוגיה תרבותית, אתנו-אקולוגיה וגישות פוסט-הומניסטיות), גורדון התקומם לא רק בשל היחס של האדם המודרני לטבע. הוא אף הצביע על קשר הדוק בין אותו יחס ובין הניוון הערכי הפוקד את החברה המודרנית.³⁴ גורדון תיאר את אורח החיים המבוסס על יחס תכליתי לטבע החי במילה 'אגואיסטי'. הוא נסמך על דפוס עצמיות

30 הנ"ל, האדם והטבע, עמ' 229.

31 שם, עמ' 230.

32 שם, עמ' 105.

33 הנ"ל, 'כתב לצבי ביסטרצקי', בתוך: מוקי צור (עורך), אם אינך בודדה במרום: מכתבים מא. ד. גורדון ואלי, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1998, עמ' 137.

34 ראו לדוגמה: נתליה גוטקובסקי ורפי גרוסגליק, 'לקראת פרדיגמה חברתית-סביבתית בישראל', סוציולוגיה ישראלית, 2, 18 (2017), עמ' 6-28; דני רבינוביץ', הנה זה בא: כיצד נשרוד שינוי האקלים, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 2009; Daniel Headrick, *Humans Versus Nature*, Oxford, 2020. Univerty Press, Oxford 2020.

שכל מהותו היא ניצול הסביבה הטבעית כדי לשרת את מאווייו ואת דחפיו של האדם.³⁵ לדידו, כאשר יחסי האדם עם הטבע פגומים גם יחסיו עם זרם החיים פגומים.³⁶ היסוד הזולתני שיש בו – אהבת הבריות, אהבת המשפחה, אהבת רעים – הולך ופוחת. את מקומו תופסים הדחפים הנמוכים והאנוכיים. גורדון פנה לעולם הדימויים מן הקבלה כדי לתאר את המצב הזה ככזה ש'צינורות השפע העליון' נסתמים בו ו"השמן למאור" הולך וכלה.³⁷ במצב זה, 'החיים הולכים ופוחתים'.³⁸ בשל כך, 'אין אהבה בלתי תלויה בדבר, אין אמונה, אין אידיאליות, אין צדק, אין אמת; אבל יש "אנוכי" לא ידע שובעה, ישנה קיבה, ישנן תאוות פניות וישנה הונאת האדם את עצמו'.³⁹ גורדון כינה מצב זה 'חיים של צימצום'.⁴⁰ כמו שורה של הוגים מבית מדרשו של ז'אן ז'אק רוסו, גורדון הניח שקיים קשר בין הקדמה החומרית של החברה המודרנית המתבססת על ניצול הטבע ובין הניווט הערכי הפוקד אותה. הוא זיהה את הכלים המדעיים ואת המכונות התעשיתיות ככאלה שנהיו המתווכים הבלעדיים בין האדם לטבע, ובכך ניתקו את החיים בקרבם ממקור החיים המצוי בטבע.⁴¹ הוא תיאר את האדם המודרני ככזה שהתרגל להביט אל הטבע דרך כליו המדעיים והטכנולוגיים, אך איבד את היכולת לגעת בו. 'האדם כל כך התרחק מהטבע' הוא כתב 'כל כך התבצר בתוך חלומותיו כצב הזה בתוך שריונו או כתולעת זו בתוך החזרת, עד שאינו רואה על קשר בין חייו ובין חיי הטבע'.⁴² בשל כך פיתח האדם יחס תכליתי לטבע. ביסוד הקדמה המדעית והתעשייתית, לדברי גורדון, מצוי הרצון להכפיף את הטבע ולנצלו למטרותיו האנוכיות. האדם המודרני 'ניצח את הטבע', לפי ניסוחו של גורדון.⁴³ 'אין פלא', הוא כתב, 'כי האדם נעשה דומה לצמח פריזטי, המחוסר כוח יצירה לינוק חיים מקרני האור של השמש ומגלי הרוח של הארץ'.⁴⁴ לעומת הניווט המוסרי הפוקד את החברה המודרנית, גורדון תיאר את חברת העובדים האידיאלית, שהחיים בה מתבססים על עבודת אדמה הנסמכת על יחס הגון לטבע, ככזו שטומנת בחובה 'חיים של התפשטות'.⁴⁵ 'תיקון ה"אני"', גורדון כתב, 'התחדשותו ותחייתו לא יבואו אלא מתוך מקורו הראשון, מתוך הטבע'.⁴⁶ גורדון הניח כי העובדים החקלאים קרוצים מאותם כוחות שמצויים בטבע והסיק מכך שכאשר הם עובדים על הטבע – הם למעשה עובדים על עצמם, במובן העמוק והקיומי. בשעה שהם שוקדים על עבודת האדמה

- 35 גורדון, **האדם והטבע**, עמ' 159.
- 36 שם, עמ' 22.
- 37 שם, עמ' 22, 26.
- 38 שם.
- 39 שם, עמ' 24.
- 40 ראו דיון שם, עמ' 156-160.
- 41 שם, עמ' 21.
- 42 ראו בהקשר זה: הנ"ל, 'הקונגרס', כתבי א. ד. גורדון: **האומה והעבודה**, א, עמ' 195.
- 43 הנ"ל, **האדם והטבע**, עמ' 178.
- 44 שם.
- 45 ראו דיון, שם, עמ' 156-160.
- 46 הנ"ל, 'הקונגרס', עמ' 195.

הם למעשה יונקים מהכוחות המצויים ביסוד הקיום, ובכך מבטיחים את קיומם.⁴⁷ כאשר כל עובד שוקד על העבודה על הטבע הוא 'מוציא את כוחותיו הגופניים והרוחניים אל הפועל', ובכך מביא את עצמיותו לידי גילוי.⁴⁸ 'ופקחת ביום ההוא את עיניך', גורדון תיאר את פועל האדמה, 'והצצת ישר לתוך עיני הטבע וראית בהן את תמונתך. וידעת, כי אל עצמך שבת. כי בהתעלמך מן הטבע התעלמת מעצמך'.⁴⁹ עובדי הכפיים החקלאים, כך תיאר אותם גורדון בכתביו, דומים לבורא עולם השוקד על יצירת חיים.⁵⁰ ביכולתם לחדור 'לתוך עולם של אין סוף ולתוך חיי עולם'⁵¹ ולהיות שותפים 'במעשה בראשית ובחיי עולם'.⁵² בכוחם ליצור 'יחס חדש אל הטבע, יחס חדש אל האדם, יחס חדש אל החיים'.⁵³

הציונות הירוקה של גורדון

מהדברים עד כה אפשר לעמוד על החשיבות שייחס גורדון לטבע הממשי. ראינו שכמו הוגי סביבה בני זמננו, הוא הניח כי דפוס היחסים אשר האדם מקיים עם הטבע מכתוב במידה רבה את דפוס היחסים בזירה האנושית, אולם יש בהגותו של גורדון עוד מאפיין שכמעט אינו זוכה להתייחסות בחשיבה בת זמננו על הסביבה, והוא תופעת הלאומיות. למרות העיסוק של גורדון באדם מצד אחד, ובטבע האין־סופי מצד אחר, ייחודו נח בחשיבות שהוא מייחס לאומה כנקודת הממשק ביניהם.

כבר ראינו כי גורדון הניח שהטבע (החי וההווה) אינו ישות אחידה אלא מדרג שאטומים מצטרפים בו למולקולות, ואלה מרכיבות תאים שמתלכדים לצורות החיים המתקיימות בביוספירה של כדור הארץ, אשר אינו אלא חלק מהיקום הלא מוכר.⁵⁴ במדרג זה גורדון ראה באומה חוליה שמחברת בין האדם לטבע. לדבריו, האדם היחיד, כמו כל בריה חיה, מורכב מתאים ומאברים, והוא בעצמו אינו אלא תא בגוף האומה, כמו שהאומה אינה אלא אבר בגוף האנושות.⁵⁵ 'אין קפיצות בטבע [...] הסדר הקוסמי של התפשטות החיים הוא: מהיחיד – אל המשפחה ואל האומה ומהאומה – אל הגזע והאנושות'.⁵⁶

- 47 הנ"ל, 'פתרון לא־רציונאלי', **כתבי א. ד. גורדון: האומה והעבודה**, א, עמ' 92; 'תשובת הפועל', עמ' 108; 'מעט התבוננות', עמ' 128.
- 48 הנ"ל, 'מעט התבוננות', עמ' 128.
- 49 הנ"ל, **האדם והטבע**, עמ' 30.
- 50 הנ"ל, 'האוניברסיטה העברית', עמ' 174.
- 51 הנ"ל, 'מכתב גלוי ל"ח ברנר', עמ' 163.
- 52 שם.
- 53 הנ"ל, 'האוניברסיטה העברית', עמ' 174. ראו גם: הנ"ל, 'הקונגרס', עמ' 195.
- 54 הנ"ל, **האדם והטבע**, עמ' 107-108. ראו גם: הנ"ל, 'לברור רעיונו מיסודו', עמ' 67; הנ"ל, 'הקונגרס', עמ' 193.
- 55 הנ"ל, **האדם והטבע**, עמ' 108.
- 56 שם.

בעיני גורדון האומה היא מעין יצור כלאיים שרגלו האחת נטועה בטבע החי והאחרת – בעולם האנושי. מצד אחד היא בית גידול טבעי לאדם, ומצד אחר היא צורת ארגון מעשה ידי אדם, אשר מתווה את אורחות החיים ואת המוסכמות החברתיות.⁵⁷ על כן, כאשר עובדי האדמה יוצרים קשר אורגני, חיוני עם הטבע, הם עושים זאת לא כישויות יחידות אלא כחלק מאומות.⁵⁸ כאשר העובדים עמלים על הטבע הם מחדשים לא רק את חייהם אלא גם את חיי האומה. גורדון ראה בהגשמה העצמית של כל אחד מעובדי האדמה נדבך בגאולה של האומה בכללותה. העצמאות שהעובדים זוכים לבטא בה את אישיותם ולעצב את אורחות חייהם אינה אלא גילוי אחד של העצמאות של הגוף הלאומי המבטא את עצמו.⁵⁹ בכך למעשה גורדון ראה בעבודת הכפיים החקלאית שער לתחייה לאומית.⁶⁰

ההידרשות להיבט הסביבתי של המונח 'עבודה' בחלק הקודם זורעת אור על הממד הסביבתי של תפיסה לאומית זו. במוקד התפיסה עומדת ההבנה ששיקום היחסים עם הטבע הוא מקור לתחייה לאומית. בהקשר זה כתב גורדון: 'אנחנו שבים אל הטבע אבל לא בתור עבדים ולא בתור אדונים, אף לא בתור תיירים וחוקרים [...] אלא בתור שותפים אקטיביים ובתור אחים נאמנים: אנחנו באים להשתתף עם הטבע בחיים וביצירה. יותר נכון, אנחנו באים להתאחד עם הטבע ביחוד שלם'.⁶¹

אולם תפיסתו הלאומית-סביבתית של גורדון, כפי שנדונה עד כה, היא רק תשתית לגישתו הציונית, שהיא מוקד הגותו. כמו הוגים ציונים אחרים, בעיני גורדון, המצב הגלותי הוא מצב של ניוון חברתי ומוסרי, ולא רק מצב אובייקטיבי של ריחוק פיזי מארץ ישראל.⁶² אולם להבדיל מהגישה הציונית הרווחת, גורדון ראה בניוון הגלותי תולדה של הניתוק הפיזי בין האומה היהודית לטבע הארץ-ישראלי ושל היחסים הפגומים שהיא מקיימת עם הטבע המקומי של אומות אחרות, ולא תוצר של ענישה אלוהית או של תהליכים חברתיים, פוליטיים וכלכליים.⁶³ לדידו, המצב הגלותי הוא ביטוי קיצוני של הקרע בין החברה המודרנית לטבע החי. גורדון הצביע על כך שהאומה היהודית מצויה בניתוק מוחלט ומתמשך מהטבע הארץ-ישראלי, ואילו אומות אחרות (או מגזרים מסוימים בהן לפחות) עוד מצויות במגע כלשהו עם הטבע הלאומי שלהן.⁶⁴ אם לא די בכך, גורדון הצביע על כך שהניתוק מהטבע הארץ-ישראלי גורם ליהודים בגולה להתמקם באותם מקצועות שמגלמים יחסי ניצול עם הטבע המקומי. בנקאות, מסחר ותעשייה הם הפרנסות הרחוקות ביותר מהטבע והנסמכות

57 הנ"ל, 'לביורר ההבדל בין היהדות לנצרות', כתבי א. ד. גורדון, ג, הפועל הצעיר, תל אביב 1926, עמ' 213.

58 הנ"ל, 'מכתב שלישי', כתבי א. ד. גורדון, ב, עמ' 253.

59 שם.

60 הנ"ל, 'נאום הפתיחה', שם, עמ' 37.

61 הנ"ל, 'חשובנו עם עצמנו', כתבי א. ד. גורדון: האומה והעבודה, א, עמ' 373-374.

62 ראו בהקשר זה: הנ"ל, 'הקונגרס', עמ' 195-197; הנ"ל, 'לביורר ההבדל בין היהדות לנצרות', עמ' 222.

63 הנ"ל, 'נאום הפתיחה', עמ' 34-35.

64 הנ"ל, 'לביורר ההבדל בין היהדות לנצרות', עמ' 211.

במידה רבה על ניצולו.⁶⁵ אם כן, גורדון ראה ביחס הפגום לטבע את המקור לליקויים המוסריים המאפיינים את החברה היהודית. לתפיסתו, התכונות השליליות המיוחסות תדיר ליהודים – אנוכיות, טפילות וחמדנות – אינן אלא ביטוי לניתוק האומה היהודית מהטבע הארץ-ישראלי ומיחסי הניצול שהיא מקיימת עם הטבע של אומות אחרות.⁶⁶ גורדון תיאר את המצב הגלותי כ'שלטון הפרוטה מבפנים וההתדרות כלפי חוץ',⁶⁷ המגלם את 'סתירתם של צינורות השפע העליון', שבהכרח מביאה לחיים אשר 'אינן [בהם] אהבה [...]

אין אמונה [...] אין צדק, אין אמת'.⁶⁸

גורדון ערער אפוא על התפיסה הציונית האנתרופוצנטרית, המציבה את האומה במרכז, וביקש להציב תחתיה תפיסה ציונית סביבתית, המתמקדת בניסיון לכונן יחסים בני קיימה בין האומה היהודית למרחבי הטבע הארץ-ישראלי. לדידו, מפעל ההתיישבות הציוני אינו יכול לדבוק בהשקפה תועלתנית על הטבע הארץ-ישראלי. הוא אינו יכול להניח שהחי והצומח הארץ-ישראליים משמשים משאבים גרדא עבור מטרות ציוניות – חשובות ונעלות ככל שיהיו. על הציונות, לפי השקפתו של גורדון, לחתור לכינון יחסי גומלין עם הטבע הלא אנושי. כפועל יוצא מכך, חיל החלוץ הציוני, לדברי גורדון, אינו יכול להיות הפרולטריון התעשייתי המגודר ביחסיו האמצעיים עם הטבע. בראש תנועת ההתיישבות צריכים לעמוד עובדי הכפיים החקלאים, שכן הם אלה אשר בכוחם לשקם את היחסים הישירים עם הטבע הלאומי.⁶⁹ להבדיל מפועלי התעשייה, הנתונים לכוחות המודרנה, בכוחם של עובדי הכפיים החקלאיים 'לעורר [...] חיים חדשים' ולפתוח 'שער חדש ורחב למחשבה, להרגשה, ליצירת חיים'.⁷⁰

על יסוד הטיעונים האלה ניסח גורדון מחדש את קווי דמותו של המפעל הציוני כמפעל לאומי-סביבתי. הוא הציב בפני המפעל הציוני את המשימה הכבירה להפוך את האומה היהודית מהתגלמות הניתוק של האדם המודרני מהטבע, לחיל החלוץ הפועל לשיבה אליו. לשם כך השית גורדון על כל יהודי את החובה לעבוד, כלומר 'לעבד את אדמתו – אדמת ארץ-ישראל בעצמו בידי ממש'.⁷¹ לדבריו, על התנועה הציונית 'לטעת את האידאל של הגאולה והתחייה בקרקע הטבעית. צריך לעורר פה חיים חדשים, חיים שלנו'.⁷² גורדון למעשה הפך את עבודת הכפיים החקלאית על הטבע הארץ-ישראלי מאחד האמצעים

65 הנ"ל, 'נאום הפתיחה', עמ' 36-37.

66 הנ"ל, 'העבודה', כתבי א. ד. גורדון: האומה והעבודה, א, עמ' 134-135.

67 הנ"ל, 'מעט התבוננות', עמ' 125.

68 הנ"ל, 'האדם והטבע', עמ' 23-24.

69 הנ"ל, 'על עניני העבודה', כתבי א. ד. גורדון: האומה והעבודה, א, עמ' 149-157. ראו בהקשר זה את הדיון של אביבה חלמיש בהשפעתם המוגבלת של רעיונותיו של גורדון על אנשי השומר הצעיר בתוך: אביבה חלמיש, 'השפעתו הדיאלקטית של א"ד גורדון על "השומר הצעיר"', קתדרה, 114 (2000), עמ' 99-120.

70 גורדון, 'האוניברסיטה העברית', עמ' 174.

71 הנ"ל, 'תשובת הפועל', עמ' 108.

72 הנ"ל, 'פתרון לא-רציונאלי', עמ' 94.

המצויים במאגר הכלים הציוני, לפעילות המכוונת, שרק בכוחה להביא לתחייה הלאומית. בהקשר זה הוא קבע: 'תחיית העם, התחדשותו, לעם עובד ויוצר, לא תוכל לבוא אלא על ידי עבודה [...] בעיקר על ידי עבודת כפיים, ובייחוד על ידי עבודה בתוך הטבע'.⁷³ 'אין לפנינו דרך אחרת', הוא כתב, 'אלא [...] התשובה השלמה אל הטבע – וקודם כל, כמובן אל ארצנו ואל טבע ארצנו'.⁷⁴

הדיון כאן מבהיר כי ביסוד התיאורים של גורדון של עבודת הכפיים החקלאית במרחב הארץ-ישראלי עומדת תפיסה לאומית-סביבתית המזהה את שיקום היחסים עם הטבע כתנאי הכרחי לתחייה הלאומית.⁷⁵ גורדון תיאר את העבודה על הטבע 'שמש מרפא', שהאומה היהודית יוצרת בה מגע ישיר עם הברייה החיה, ובכך נגמלת מהתלות התודעתית והחומרית באומות אחרות.⁷⁶ בכוחה של העבודה, לדברי גורדון, ליצור תרבות אותנטית, הצומחת מאדמתו ומעבודתו של הפועל היהודי.⁷⁷

במונחי סביבה עכשוויים, גורדון חשב על המעבר מהמצב הגלותי למצב הציוני במונחים של שינוי אקולוגי עמוק.⁷⁸ הוא כתב בהקשר זה: 'יש כאן צורך לשנות את כל החיים ההדדיים של בני האדם ואף את חיי היחיד, לשנות את כל הטעם ואת כל העניין שבחיים, את כל יחס האדם אל האדם, אל הטבע, על עצמו. בעיקר – אל הטבע ואל החיים'.⁷⁹ במקום אחר כתב גורדון: 'אנחנו, בני העם התלוש [...] בני העם, שאין לו שום שרשים באדמה, בטבע, ושאין לו לפי זה שום כוח עצמי של יצירת חיים [...] אנחנו באים לשוּב אל האדמה, אל הטבע, אל החיים הטבעיים, העצמיים ואל היצירה של חיים – אל העבודה'.⁸⁰

אם כן, גורדון סבר כי תנועת ההתיישבות הציונית אינה יכולה להסתפק בהגשמת מטרות המצויות במישור האנושי. עליה לשאוף ל'מהפכה יסודית ברוח, בהרגלי החיים, ביחס אל החיים ובטעם החיים'.⁸¹ הוא הניח כי מהפכה זו תושג רק כאשר יעברו המתיישבים היהודים על אדמת ארץ ישראל במוכן הסביבתי של המונח, כלומר ישחזרו את יחסי הגומלין עם הטבע הארץ-ישראלי, ובכך יפתחו את הפתח ליצירת חיים לאומיים בריאים.

73 הנ"ל, 'נאום הפתיחה', עמ' 38.

74 הנ"ל, 'לבירור רעיונו מיסודו', עמ' 110.

75 הנ"ל, 'הקונגרס', עמ' 195.

76 הנ"ל, 'העבודה', עמ' 137.

77 שם, עמ' 134.

78 על המונח 'שינוי אקולוגי עמוק' בשיח העכשווי בנושא הסביבה ראו: Arne Naess, *Ecology, Community and Lifestyle: Outline of an Ecosophy*, CUP, Cambridge 1989; Alan Drenson and Bill Devall (eds.), *Ecology of Wisdom*, Brill, Berkeley 2008, pp. 99-144 על דיון במונח בהקשר היהודי ראו: David Landis Barnhill and Rogers S. Gottlieb, *Deep Ecology and World Religions: New Essays on Sacred Grounds*, SUNY Press, Albany 2001, pp. 153-168.

79 הנ"ל, 'מכתב שלישי', עמ' 259.

80 הנ"ל, 'לברור תפקידו של "המשביר"', כתבי א. ד. גורדון, ב, עמ' 7.

81 הנ"ל, 'נאום הפתיחה', עמ' 38.

גורדון – בין ציונות לסביבה

הנחות המוצא של גורדון בנוגע לסביבה, כמו שנדונו עד כה, גרמו לו אפוא לערער על המגמות שרווחו במפעל ההתיישבות הציוני. ראשית, כמו שאר חלוצי העלייה השנייה, הוא ביקר בחריפות את הנטייה הגוברת של הגופים הציונים להעריך יוזמות התיישבות במונחים כלכליים-תכליתיים: 'בתנועה הציונית בכלל, ובמידה ידועה גם בהנהלתה', הוא כתב, 'נטיה יתרה [...] לעסקים כספיים, מאשר [...] לעבודה של יצירה לאומית-אנושית'.⁸² אולם בעיני גורדון, להבדיל מעמיתיו המתיישבים, אותן מגמות מסחריות מגלמות קודם כול יחס שתלטני של המתיישבים לטבע, ורק כפועל יוצא מכך יחס לא שוויוני בין המתיישבים. בהקשר זה הוא כתב: 'בא הקפיטליזם, בן הטכניקה, המשוכללת והעיר הקרועה מהטבע, והשליט בהחלט את המיכניות על הטבעיות'.⁸³ לדעתו, המגמות המסחריות במפעל ההתיישבות מעידות שהיחס הגלותי, כלומר היחס הפגום לטבע, נמשך גם בארץ ישראל. 'בחיים נשאר הכל פה, בארץ-ישראל, כמו שהיה בגלות. התחייה נשארה אידיאל מופשט, והחיים חיי גלות בנוסח חדש, ארץ-ישראלי [...] האיכר נשאר חנווני או תגרן כשהיה'.⁸⁴ אולם 'השאיפה לקפיטל', כלשונו של גורדון, מבטאת כשל חמור הרבה יותר.⁸⁵ לדבריו, 'בעצם הרעיון של השתלטות על הטבע מוסתרים כבר שרשי ממשלת האדם באדם'.⁸⁶ 'בהיותו כרות ממקור החיים [...] מבקש את החסר לו בחייהם של אחרים, הוא מושל על אחרים [...] זהו היסוד הנפשי העיקרי לתאוות השלטון'.⁸⁷ אם כן, לדעת גורדון, היחס השתלטני לטבע מצוי לא רק בכמיהה של המתיישבים לרווח כלכלי אלא גם בדחף שגורדון מזהה בהם לשלוט על בני אדם אחרים.⁸⁸ גורדון הזהיר את חבריו המתיישבים: 'הכריתות מהחיים הקוסמיים גורמת, שהיחיד בעל חופש כבירת החיים אינו מוצא די חיים בעולמו ומוכרח לבקש שכר רעבונו לחיים מצד אחר [...] אבל בעיקר בחייהם של אחרים על ידי שלטון על אחרים, אם בצורת שררה או בצורת עושר או בצורת שלטון רוחני'.⁸⁹

מהדברים אפשר להבין כי גורדון ראה במגמות המסחריות במפעל ההתיישבות ביטוי לתאוות השלטון העמוקה יותר המניעה את המתיישבים, הנובעת כאמור מיחסי השליטה הפגומים שהם מקיימים עם הטבע. לפיכך גורדון הוטרד מן הנטייה בקרב המתיישבים לשאת עיניים אל איגודים, קונגרסים, מפלגות ושאר מנגנונים מעין מדיניים. שלא כעמיתיו שראו באותם גופים משרים על התקומה הלאומית, גורדון ראה בהם את התגלמות היחס

82 הנ"ל, 'על עניני העבודה', עמ' 156.

83 הנ"ל, 'לביור רעיונו מיסודו', עמ' 83.

84 שם, עמ' 91.

85 הנ"ל, 'מכתב שלישי', עמ' 247.

86 שם, עמ' 248. ראו גם: הנ"ל, 'קצת עיון בהלכה פסוקה', עמ' 389.

87 שם, עמ' 388. גורדון חזר על הבחנה זו ב'לברור רעיונו מיסודו', עמ' 86.

88 הנ"ל, 'קצת עיון בהלכה פסוקה', עמ' 388.

89 הנ"ל, 'לברור רעיונו מיסודו', עמ' 86.

הנצלני שהמפעל הציוני מפתח אל הטבע. עמדה זו ניבטת בבירור מההבחנה הדיכוטומית שערך גורדון בין האומה הטבעית, המשוקעת בטבע, למדינה המלאכותית, המתבססת על השליטה עליו. למתיישבים השמים את מבטחם בגופים מדינתיים כתב גורדון את הדברים האלה: 'האומה אומנם לא בטלה, אבל עמדה בהתפתחותה אף הלכה ונתרוקנה מתוכנה הקוסמי. את מקומה הלכה ותפסה המדינה, עם הסדרים והיחסים הצבאיים של מדינה. עם השאיפה לכבוש עמים ולטשטוש הצורה הלאומית'.⁹⁰

גורדון הזדעק במיוחד מהלכי הרוח הצבאיים בקרב צעירי היישוב. מהציטוט האחרון אפשר להבין שהוא ראה בצבא את הכלי העיקרי אשר גופי שלטון מבססים בו את אחיזתם בטבע: 'הצבא הוא קודם כל יסוד השלטון', הוא כתב בהקשר זה.⁹¹ לידו, הצבא מאפשר לעומדים בראש המנגנונים המדיניים להשביע את תאוות השלטון, 'הנטועה בנפשם', ובלשונו: 'כך מטיל הקומץ הקטן את כבודו ואימתו על העם בכוח העם עצמו [...] כי בעצם השלטון עומד לא על כוחו העצמי, כי אם על חולשתם של המרובים, הנוחים ככל החלשים להיות מהופנטים, וכי הראשונים מבין המהופנטים [...] הם הנם הצבא'.⁹²

הסלידה של גורדון ממוסדות המדינה המודרנית והצבא בראשם נדונה בספרות בהרחבה.⁹³ הדיון כאן מאפשר לעמוד על השקפת העולם הסביבתית המצויה ביסוד האנרכיזם והפציפיזם הגורדאני.⁹⁴ הביקורת של גורדון על המגמות המסחריות ביישוב היהודי, התנגדותו לאיחוד מפלגות הפועלים,⁹⁵ הביקורת שלו על התגייסות המתיישבים הצעירים לגדודים העבריים – כל אלה ביטאו השקפת עולם לאומית-סביבתית, שלפיה גופים מדינתיים-צבאיים מגלמים את יחסי השליטה הנצלניים לטבע החי. מנגד, גורדון הציב תפיסה ציונית ירוקה הרואה בכינון יחסים בני קיימה עם הטבע את המקור הבלעדי לתחייה הלאומית.

90 שם, עמ' 82.

91 הנ"ל, 'קצת עיון בהלכה פסוקה', עמ' 383.

92 שם, עמ' 383-384.

93 כמה חוקרי גורדון העירו על הצביון האנרכי של הגותו החברתית והפוליטית. ראו בהקשר זה: רצבי, **אנרכיזם בציון**, עמ' 219-224; אליעזר שביד, **לביורר רעיונו של אהרון דוד גורדון מיסודו**, מוסד ביאליק, ירושלים 2014, עמ' 10. בהקשר זה, רמון מאפיינת את מנהיגותו של גורדון כ'מנהיגות סיפית' בעקבות האנתרופולוג ויקטור טרנר (Turner), שהמנהיג מצוי בה בשולי החברה, ובכך משוחרר לכפור בנורמות החברתיות ובמבנים הפוליטיים הקיימים. ראו: רמון, **חיים חדשים**, עמ' 31.

94 חשוב להזכיר בהקשר את העדויות המתארות את הסירוב של גורדון להחזיק בנשק. שמואל דיין לדוגמה מתאר ביכרונותיו כי בזמן שהיה שומר בחצר הגורן בכינרת נהג גורדון להצטייד בצפצפה במקום ברובה. ראו: אברהם יערי (עורך), **זכרונות מארץ-ישראל: מאה ועשרים פרקי זכרונות מחיי היישוב בארץ מהמאה השבעה-עשר ועד ימינו**, ההסתדרות הציונית, ירושלים 1956, עמ' 957.

95 אף שאיחוד מפלגות הפועלים (1919) זכה לתמיכה רחבה בקרב מחנה הפועלים, גורדון ראה בו את המסמר האחרון בהפיכתה של הפועל הצעיר מארגון עבודה התנדבותי למפלגה פוליטית שמגלמת את תאוות השלטון, ובכך גם את היחס הטכנו-אינסטרומנטלי לטבע. יש לציין כי אף שגורדון נמנה עם מנהיגיה הכולטים של המפלגה, עוד לפני סוגיית איחוד, הוא סירב להתפקד כחבר רשמי בה ולהשתתף בהצבעות על נושאי השעה. ראו דיון בתוך: גורדון, 'מתוך מועקה נפשית', **כתבי א. ד. גורדון: האומה והעבודה**, א, עמ' 425-427.

בנקודה זו חשוב לעמוד על ההיגיון המצוי ביסוד חזון הציונות הירוקה של גורדון. בלבת החזון עומדת השאיפה של גורדון להמיר את תאוות השלטון שבבסיס מנגנוני השליטה של המדינה, בעבודת אדמה קיבוצית הנסמכת על עקרון השלטון העצמי. הוא הניח כי הגישה לטבע ההווה תאפשר לעובדי האדמה לראות את עצמם כמו שהם באמת – איברים בתוך הטבע החי.⁹⁶ לפיכך בכוחה של עבודת האדמה לעקור את תאוות השלטון שכאמור, מקורה ביחסים הנצלניים עם הטבע.⁹⁷ בהקשר זה הוא תיאר את רגע ההתעוררות של עובד האדמה המגלה כי אינו נתון עוד לשליטה של מערכות החיים המודרניות: 'אז תדע, מה רב עושרך, מה רבה ממשלתך, מה רבה הברכה, אשר הם נושאים לך. אז תדע, ואמרת בלבבך: מה דלים, מה מסכנים הם החיים משל אחרים, הממשלה על אחרים, האור משל אחרים!⁹⁸ בהיעדר תאוות השלטון, לא ישאף עוד העובד לגרוע או להוסיף לצרכיו. במונחי סביבה עכשוויים, הוא יקבל עליו את היחסים בני הקיימה עם הטבע החי: 'וידעת לעבוד די סיפוקך בכל יום. לא תגרע ולא תוסיף'.⁹⁹ במצב עניינים זה – שעובד האדמה אינו כפוף לאחרים כדי לכלול את עצמו וכאשר אחרים אינם כפופים לו – הם פנויים לקיים יחסים אנושיים מזוקקים. גורדון כותב בהקשר זה: 'ואהבת ביום ההוא את כל הנמצא, ואהבת את האדם, ואהבת את עצמך – כי יהיה לך מלא אהבה. והאמנת בעצמך, והאמנת באדם, והאמנת בכל אשר יש להאמין כי תהיה כולך מלא חיים'.¹⁰⁰ אם כן, היחסים בני הקיימה שהעובדים מקיימים עם הטבע פותחים בפניהם את האפשרות לקיים יחסים הדדיים זה עם זה. אתיקת האדמה מבטיחה את קיומה של חברת עובדים שיויונית וצודקת. קהילת העבודה, לדידו של גורדון, היא קודם כול קהילת אדמה.

גורדון ראה אפוא בקהילת העבודה החקלאית דגם פוליטי חלופי למדינה המודרנית, הנסמכת על כוח ההון, הדעה והזרוע. מנגנוני המדינה – גופי המסחר, השלטון והצבא – היו בעיניו סוכנים חיצוניים למתיישבים הציונים, השואבים את כוחם מהשליטה בחומר עליהם ובתודעה שלהם. קהילת האדמה שתיאר גורדון מושתתת על הרצון הפנימי של חבריה להתקיים באמצעות העבודה עם הטבע.¹⁰¹ הוא תיאר כיצד בכוחה של אותה קהילה לנתק את המתיישבים ממערך הכוחות המסחרי-מדינתי-צבאי, ובכך לעקור את תאוות השלטון הרוחשת בהם. בה בעת, קהילה זו גם מאפשרת למתיישבים לחבור למקור החיים שבטבע הארץ-ישראלי.¹⁰² הניתוק ממערך הכוחות המסחרי-פוליטי-צבאי מצד אחד, והחיבור הישיר לטבע מהצד האחר, פותחים את הפתח עבור המתיישבים לעצב את

96 א. ד. גורדון, **האדם והטבע**, עמ' 28-29; ה"ל, 'קצת עיון בהלכה פסוקה', עמ' 189; ה"ל, 'מכתב גלוי ל"ח ברנר', עמ' 119-120.

97 ה"ל, 'לברור רעיונו מיסודו', עמ' 105-107; ה"ל, 'קצת עיון בהלכה פסוקה', עמ' 380-389.

98 ה"ל, **האדם והטבע**, עמ' 33.

99 שם, עמ' 32.

100 שם, עמ' 34.

101 ה"ל, 'לברור רעיונו מיסודו', עמ' 97.

102 ה"ל, 'קצת עיון בהלכה פסוקה', עמ' 389.

הלאומיות היהודית המתחדשת כחלק ממערך הקשרים עם הטבע הארץ-ישראלי. בכך האמין גורדון שאולי יחדל האני הלאומי היהודי להיות אנוכי וכוחני ויבטיח את קיומו כ'עם-אדם', כלומר עם שנוהג על פי אמות מידה מוסריות שמקורן בקשר הישיר וההדדי של בני האומה למרחבי הטבעי הארץ-ישראלי.¹⁰³

סיכום

גורדון ודאי לא היה הוגה הדעות הראשון שדגל בתפיסה לאומית אשר ניחנת ברגישות בנוגע לסביבה. גישות דומות אפשר למצוא אף בקרב הוגים ציונים אחרים. מרטין בובר לדוגמה ראה ביחס של העם היהודי אל המרחב הארץ-ישראלי תשתית לקהילה יהודית מוסרית.¹⁰⁴ גם הרב קוק (אברהם יצחק) הניח כי בני אדם הם אורגניזמים שהם חלק מהבריאה – הנחה זו הדריכה אותו להדגיש את החשיבות של קיום יחס מידתי אל העולם הלא אנושי.¹⁰⁵ יוסף ברדיצ'בסקי, רחל המשוררת, שאול טשרניחובסקי וכותבים ציונים אחרים ייחסו מטען קיומי, מטפיזי ואתי למרחבי הטבע הארץ-ישראלי.¹⁰⁶ רגישות לסביבה דומה לזו של גורדון אפשר לזהות גם בלאומיות האירופית האורגנית של אותה תקופה. בהקשר זה כבר נדונה בהרחבה בספרות ההשפעה של לב טולסטוי על גורדון (גורדון תרגם לעברית את חיבורו של טולסטוי **מהי אומנות?**).¹⁰⁷ אף שגורדון הסתייג מהאדרת הנצרות של טולסטוי, הוא ודאי שאב השראה מהתפיסה של טולסטוי

103 גורדון ביסס על היגיון זה את המונח 'עם-אדם'. ראו את נאום הפתיחה שלו לפני ועידת הפועל הצעיר בפראג ב-1920, 'נאום הפתיחה', עמ' 36.

104 לדיון בהיבטים האקולוגיים בהגותו של בובר ראו: Daniel Breslauer, 'The Ecological Implications of Martin Buber's Zionism: The Myth of Zion in Martin Buber's Thought', *Journal of Jewish Ethics*, 2, 1 (2016), pp. 41-61; Fred Dobb, 'Four Modern Teachers: Hirsch, Kook, Gordon and Buber', in: Arthur Waskow (ed.) *Torah of the Earth: Exploring 4,000 Years of Ecology in Jewish Thought*, vol. II, Jewish Lights Pub., Woodstock, VT 2000, pp. 32-41.

Dobb, *ibid.*, pp. 26-29

106 ראו בהקשר זה: Jeremy Benstein, 'Nature vs. Torah', and Evertt Gendler, 'On the Judiasm of Nature', in: Waskow (ed.), *Torah of the Earth*, vol. I, pp. 180-208 and pp. 174-184, respectively.

107 Yoval Jobani, 'What Led Gordon to Compose Man and Nature? Gordon's Neglected Criticism of Metmanns Life and Nature (1909)', *Jewish Quarterly Review*, 3, 11 (2021), pp. 474-475; רינה לפידוס, 'ל"ג טולסטוי, א"ד גורדון, החשת הגאולה והעידן החדש של המאה העשרים: מבוא לתרגומו של א"ד גורדון "מה היא אומנות?" ללב טולסטוי', בתוך: אבנר הולצמן, גדעון כ"ץ, שלום רצבי (עורכים), **מסביב לנקודה: מחקרים חדשים מ"י ברדיצ'בסקי, י"ח ברנר, א"ד גורדון (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא, 2008), עמ' 366-357**; איתן קליש, קירבה וריחוק: בין משנתו של א. ד. גורדון למשנתו של ל. נ. טולסטוי, הוצאת המחבר 2018.

של עבודת כפיים חקלאית כפרקטיקה מעין דתית אשר טומנת בחובה מהפכה במערכות החיים המודרניות וגיבוש חיי קהילה רוחניים ומוסריים. בתפיסתו הלאומית של גורדון אפשר לזהות מוטיבים שמצויים גם בלאומיות הרוסית של שלהי המאה ה-19 ותחילת המאה ה-20.¹⁰⁸ ניכר כי גורדון הושפע מתנועת הנורודניקים, שערערה הן על המרקסיזם והן על הקפיטליזם בכך שהציבה אידאל של חברת מופת חקלאית אשר נסמכת על עבודת אדמה שיתופית.¹⁰⁹ קרוב לוודאי כי גורדון אף הכיר את הפולקזים (Völkisch) הגרמני בן המאה ה-19, שאף הוא העלה על נס את הטבע כמקור האומה והציב את אורח החיים של האיכרים כדגם לחיים לאומיים מוסריים.¹¹⁰

אולם כאן ראוי להבחין כי הוגים לאומיים אורגניים גרמנים ורוסים ייחסו תפקיד מרכזי לשימור הטבע בכינון זהויות לאומיות ייחודיות, ואילו גורדון הציב תאוריה לאומית-סביבתית אוניברסלית שביסודה התפיסה כי יחסים בני קיימה עם הטבע מבטיחים את הישרדותן, את חירותן ואת מוסריותן של אומות העולם.¹¹¹ לפיכך בתפיסה הלאומית של גורדון אי אפשר למצוא את השוני בין תפיסות לאומיות אורגניות אחרות. אף

108 על ההשפעה של הלאומיות הרוסית על הציונות, ובכללה הגותו של גורדון, ראו: חמוטל ברייזר, *קריאות ושיקיות: מסות ומאמרים*, כרמל, ירושלים 2005, עמ' 99-111.

109 על החשיבות של נושא הסביבה בלאומיות הרוסית ראו: A. Y. Struchkov, 'Nature Protection as Moral Duty: The Ethical Trend in the Russian Conservation Movement', *Journal of the History of Biology*, 25, 3 (1992), pp. 413-428; Christopher Ely, *The Meager Nature: Landscape and National Identity in Imperial Russia*, Northern Illinois Press, Dekalb 2002; Douglas Weiner, *Models of Nature: Ecology, Conservation, and Cultural Revolution in Soviet Russia*, Indiana University Press, Bloomington 1988.

110 בהקשר זה אפשר להזכיר את חיבורו של ארנסט ארנדט (Arendt) *על הדאגה ושימור הטבע* (Riehl) *Care and Conversation of Forests*, שיצא לאור ב-1815 ואת חיבורו של וילהלם רייל (Riehl) *שדה ויער (Feld und Wald)* שפורסם ב-1853. הוגה גרמני אחר, ארנסט הקל (Haeckel) היה זה שטבע את המונח אקולוגיה (ecology). על החשיבות של נושא הסביבה בלאומיות הגרמנית ראו: Deborah Cohen, 'The Greening of German History', *History of Science and Society*, 99, 1 (2008), pp. 142-148; Thomas Lekan, *Imagining the Nation in Nature: Landscape Preservation and German Identity 1885-1945*, Harvard University Press, Cambridge MA 2004; Brian Wimbome, 'The Roots of Green Politics in German Romanticism', *Quadrant*, <https://tinyurl.com/27ky58e3/> (retrieved: 1.7.2012); Frank Uekötter, *The Green and the Brown: A History of Conservation in Nazi Germany*, Cambridge University Press, Cambridge 2006.

111 יוצאת מן הכלל בהקשר זה היא הגותו של יוהאן גוטפריד הרדר (Herder), שהציב תפיסה לאומית אורגנית בעלת מטענים אוניברסליים והומניסטיים דומים מאוד לאלה שאפשר למצוא בהגותו של גורדון. ברגמן מצביע על הקרבה הגדולה בין השקפותיהם של גורדון ושל הרדר על האומה. גם שפירא מתייחס לדמיון באופן שהמשיגו שני ההוגים את האומה. ראו: ברגמן, *תולדות הפילוסופיה החדשה: מתקופת ההשכלה ועד עמנואל קאנט*, מוסד ביאליק, ירושלים 2003, עמ' 94-96; אברהם שפירא, 'לאומית אורגנית, קוסמופוליטית, ואוניברסלית בהגותו של א"ד גורדון', *הציונות*, כ"א (1998), עמ' 58-59.

שעיקר עניינו של גורדון הוא האומה היהודית, הוא לא העניק לה מעמד ערכי מיוחד, אלא ראה בה "חטיבה של טבע" ככל העמים, בניסוחו של רצבי.¹¹² גורדון חזר והדגיש בכתביו את הקשר הייחודי של כל אומה לטבע המקומי שלה, שהוא לדידו כור מחצבתה.

זאת ועוד, גורדון דחה מכול וכול את התכליתנות הלאומית המאפיינת את הלאומיות האורגנית האירופית. למרות המרכזיות שהוא ייחס לאומה, כללו של דבר תפקידה בקוסמוס הגורדיאני מתמצה בחיבור בין היחיד מזה ובין הטבע מזה.¹¹³ אם נתור אחר עוגן אונתולוגי בהגות הגורדיאנית, נמצא אותו לא באומה אלא בחיבור שהיא מאפשרת בין האדם לטבע.¹¹⁴ גורדון הדגיש בכתביו כי לאומה אין בכירות ערכית בנוגע ליחיד או לטבע. בהקשר זה הוא הצהיר בצורה שאינה משתמעת לשני פנים: 'החיים הלאומיים [...] אין להם ערך עליון בפני עצמם וכל ערכם נמדד במידה שהם מתקינים את היחיד לחיים אנושיים כלליים'. נגד הלכי רוח לאומניים הוא כתב: 'לראות בחיי האומה כשהם לעצמם את יסודם של החיים האנושיים הרי זהו צמצום, אם לא טמטום'.¹¹⁵

בשל החשיבות שגורדון ייחס ליחיד מצד אחד ולטבע מהצד האחר לעומת ייחסו לאומה, הוא גם דחה את מנטליות הדם והאדמה שאפיינה את התנועות הלאומיות האורגניות האירופיות. כאמור, גורדון הסתייג מהשימוש של אומות בכוח הזרוע, או בלשונו 'האגרוף הקיבוצי'.¹¹⁶ הוא זיהה את מקור הצבאנות הלאומית באגואיזם הצר שמקורו בניתוק האדם מהטבע.¹¹⁷ ראינו כי גורדון הציב תפיסת לאומית-סביבתית שביסודה הזיהוי של השימוש בכוח הזרוע כאחד הביטויים ליחסים הפגומים של האומה עם סביבתה הטבעית.¹¹⁸

112 שלום רצבי, 'בין עם לארצו: יחיד, אומה וארץ בהגותו של א. ד. גורדון', בתוך: הולצמן, כ"ץ, רצבי (עורכים), *מסביב לנקודה*, עמ' 277.

113 גורדון, 'הקונגרס', עמ' 194. ראו גם: הנ"ל, 'לברור ההבדל בין היהדות לנצרות', עמ' 221. בהקשר זה אברהם שפירא רואה ב'יחיד' ציר משנתו של גורדון ו'האבן הראש במשנתו'. ראו: אברהם שפירא, 'לאומיות אורגנית, קוסמופוליטית ואוניברסלית במשנת א"ד גורדון', ציון, כא (1998), עמ' 48-49; בר-יוסף, *קריאות ושריקות*, עמ' 99-111.

114 בהקשר זה, בחר גורדון לחתום את חיבורו **האדם והטבע** בהצהרה הזאת: 'אל הטבע, אל החיים! זאת אומרת - אל האומה! החיים האנושיים מתחילים מן האומה, וחיי האומה מתחילים מן הטבע', עמ' 244.

115 שם, עמ' 107.

116 הנ"ל, 'קצת עיון בהלכה פסוקה', עמ' 181.

117 ראו דיון שם, עמ' 180-181.

118 בהקשר זה שטרנהל מתאר את המחשבה הגורדיאנית כמעין גרסה ציונית, אם גם מרוככת, של חשיבה לאומית אורגנית. אליבא דשטרנהל, אמנם גורדון הבין מה הסכנה הטמונה בהפיכת הלאומיות לכוח אילם וגם וולגרי, אך הוא הדגיש כי בסופו של דבר הוא צידד בעמדה העקרונית המנחה את הלאומיות האורגנית שלפיה השתייכות של הפרט לאומה מסוימת היא דבר נתון, ומקורה בחיבור לארמת המולדת. ראו: Zeev Sternhell, *The Founding Myths of Israel: Nationalism, Socialism, and the Making of the Jewish State*, Princeton University Press, Princeton 2009, p. 52. גם אברהם שפירא רואה בתפיסה הלאומית של גורדון תפיסה לאומית אורגנית. ראו: שפירא, 'לאומיות אורגנית, קוסמופוליטית ואוניברסלית', עמ' 47-65.

אם קיים דמיון בין הציונות הירוקה של גורדון ובין הלאומיות האורגנית, הוא מצוי דווקא בשנאת הזרים המאפיינת את היחס לדמות היהודי, הבולטת ביחוד בפולקיוז הגרמני. קריאה בכתביו של גורדון לצד אלה של הפולקיסטים הגרמנים מצביעה על הקבלה מסוימת בין דמות היהודי הקוסמופוליטי, כמו שבתיאורי הכותבים הגרמנים, ובין דמות היהודי הגלותי כפי שגורדון שרטט אותה. דומה כי כמו ארנדט, ריל, שלגל והפולקיסטים הגרמנים האחרים, דמות היהודי בעיני גורדון מגלמת את היחס הפגום לטבע. בשני עולמות הדימויים – הגרמני והגורדיאני – האיכר הנטוע באדמתו והניחן באמות מידה של חריצות והסתפקות במועט מונגד ליהודי הנכון לנצל את עולם החי והצומח לטובת רווחו האישי ומטרותיו האנוכיות.

סוגיה אחרת שעולה מהדברים היא המיצוב של ההגות הירוקה של גורדון במסורת החשיבה הציונית. יש מעט במשותף לבנימין זאב הרצל, ליהודה לייב פינסקר, לאחד העם, לבר דב בורוכוב ולהוגים הציונים האחרים. כל אחד מהם ניתח אחרת את מצב היהודים בעולם והציב מטרות מגוונות, ואף סותרות עבור התנועה הציונית. ולמרות ההבדלים הניכרים בין הזרמים המרכזיים בציונות, רובם ככולם נוקטים גישה אנתרופוצנטריות, כלומר בכתבים הציוניים המכוננים, הפרט והאומה היהודים זוכים לקדימות אונטולוגית וערכית על פני המרחב הביופיזי הארץ-ישראלי.¹¹⁹ כמו המחשבה הלאומית המערבית בכללותה, מרבית ההוגים הציונים ראו בפרט היהודי ישות בעלת תודעה עצמית ושיקול מוסרי והעניקו לה בכירות על פני הטבע הלא אנושי. גם אישים כמו יוסף מיכה ברדיצ'בסקי, שאול טשרניחובסקי, רחל המשוררת ומרטין בובר, שהכירו בחשיבות הטבע הארץ-ישראלי כשלעצמו, התייחסו אליו בעיקר במובנים של פילוסופיית הקיום (אקזיסטנציאליים במקרה של ברדיצ'בסקי), רומנטיים (במקרה של טשרניחובסקי ורחל המשוררת), ותאולוגיים (במקרה של בובר). כפועל יוצא מכך, ההגות הציונית ככלל רואה בטבע הארץ-ישראלי משאב לקידום מטרות לאומיות – מדיניות, כלכליות, של קיום או אחרות.

הניתוח כאן מאפשר לזהות את ההגות הגורדיאנית כהגות ציונית-סביבתית ייחודית ומובחנת. הוא מצביע על כך שגורדון הסיט את מוקד החשיבה הציונית מהאומה היהודית, למערכת היחסים שהיא מקיימת עם המרחב הארץ-ישראלי. שלא כגישות הציוניות הרווחות, הערך של ציון, לדידו של גורדון, נובע לא מהיותה ארץ הקודש, קרקע לאומית או מרכז רוחני. נהפוך הוא, הוא מזהה את מקור הערך התאולוגי, הפוליטי והסמלי של ציון במרחב הביופיזי הארץ-ישראלי. בכך הציב גורדון סוגה של ציונות סביבתית – הרואה במפעל הציוני מפעל לאומי-סביבתי אשר שיקום יחסי הגומלין בין האומה היהודית למרחב הארץ-ישראלי משמש בו הבסיס לתקומה הלאומית.

אם כן, בתשתית הגישה הציונית הסביבתית של גורדון אנו מוצאים מחשבה דומה לזו של הוגים סביבתיים שפעלו כמאה שנים אחרי כן. כמו ארנה נס (Naess), ג'ורג' שנס

119 קדימות זו ניכרת בצורה המובהקת ביותר ב'מיתוס האדם החדש' – כלשונה של אניטה שפירא – הניצב בלב המפעל הציוני. ראו: אניטה שפירא, יהודים חדשים יהודים ישנים, עם עובד, תל אביב 2003, עמ' 155-175.

(Sessions) ופול טיילור (Taylor), גורדון העביר את כובד המשקל האונטולוגי והערכי מהעולם האנושי אל מערך היחסים בין האדם לטבע הלא אנושי, אולם להבדיל מכל אלה, גורדון עיגן את השקפת עולמו בנושא הסביבה בתאוריה לאומית. בכתביו של גורדון המשימה הכבירה של שימור הטבע מונחת לא לפתחה של האנושות אלא לפתחן של אומות. כאמור, גורדון ייחד לאומה היהודית תפקיד מפתח בתאוריה זו – הפיכתה מהאומה המגלמת את הניתוק ואת היחסים הפגומים של האדם המודרני לטבע לחיל החלוץ המוליך לשיקום היחסים עמו. בכך למעשה מיצב גורדון מחדש את המפעל הציוני כמפעל לאומי אקולוגי שבמרכזו שיבה של אחד ממרכיבי הטבע, כלומר האומה היהודית, אל סביבתו הטבעית – ארץ ישראל. גורדון ראה באומה היהודית מעין משאב טבעי שמושב אל כור מחצבתו. כמו שמחברים מקורות מים שהופרדו באמצעות סכרים או משיבים זנים של בעלי חיים לסביבתם הטבעית, כך גם החיבור מחדש של האומה היהודית לטבע הארץ־ישראלית הוא חלק מהשיקום של המערכת האקולוגית הארץ־ישראלית. החזרה של האומה היהודית לטבע הארץ־ישראלית היא חלק מההתאוששות המגוון הביולוגי של הארץ. האומה מחלימה, וכך גם האדמה. יוצא מכך כי תכלית הציונות מבחינתו של גורדון היא לְפָרָא את האומה היהודית בתוך הארץ, כלומר לחלץ את היהודים מהערים ומהמפעלים ולהטמיע אותם במרחב הארץ־ישראלי.

כאמור, ההידרשות להיבט הסביבתי בהגותו של גורדון זורעת אור על ממדי הביקורת שהוא מתח על צביונו המסתמן של מפעל ההתיישבות הציוני. לתפיסתו של גורדון, המתניישים הציונים מסייעים לתחייה הלאומית בכך שהם עודרים וחורשים את אדמת הארץ ממש בידיהם, שכן הם קוראים תיגר על הסגנון המסחררי־פוליטי־צבאי ההולך ומתגבש של מפעל ההתיישבות. עבודתם מחזקת את השלטון הפנימי שלהם, ובכך משחררת אותם מהנטייה להשתעבד לתאוות השלטון.¹²⁰ גורדון תיאר את עבודת האדמה ככוח מחנך אשר מאפשר למתניישים לפתח את העצמאות החומרית שהם זקוקים לה כדי לזכות בתחייה הלאומית. היא אמצעי מעשי בידיהם שבכוחו להביא לידי שינוי אקולוגי עמוק – מ'עם של תגרנים, חנוונים ומתוכים [...] לעם חי, עובד ויוצר'.¹²¹ גורדון – בהציבו את עבודת הכפיים החקלאית כפעילות המכוננת של המפעל הציוני – ביקש לחתור תחת כל אותם ביטויים של 'שלטון ציוני [...] של כפייה' שהוא הבחין בהם בסביבתו ולהחליפם ב'שלטון פנימי [...] של רצון' – שהרי שהוא־הוא, לדידו, התכלית של המפעל הציוני.¹²²

הדיון כאן מאפשר אפוא לשרטט את מקומה הייחודי של ההגות הגורדיאנית במסורת החשיבה הציונית. גורדון היה שותף לשאיפה הציונית להחזיר את האומה היהודית אל ארץ ישראל, אולם הוא כפר בצביון המסתמן של הציונות כתנועה שמכוננת שתכליתה מתמצה בהקמת מדינה מודרנית הנסמכת על כוח הזרוע. גורדון הציב אידאל ציוני סביבתי מובחן שהשיבה לציון נעשית בו בצורת קהילות חקלאיות מקומיות אשר נסמכות על עבודה

120 גורדון, 'קצת עיון בהלכה פסוקה', עמ' 389.

121 הנ"ל, 'נאום הפתיחה', עמ' 34.

122 שם, עמ' 386.

עצמית ועל עזרה הדדית. הוא תלה את השגשוג של קהילות אלה לא בניצול הטבע אלא בשיקום יחסי הגומלין עמו. שיקום זה חייב לדעתו את השתלבות המתיישבים היהודים בטבע באמצעות עבודת כפיים חקלאית, ולא השתלטות עליו באמצעים טכנולוגיים, פוליטיים או צבאיים. גורדון הציב אפוא אידאל ציוני לעידן האנתרופוקן שאינו מוגבל לזירות האנושיות – החברתיות, הפוליטיות או הכלכליות – אלא נדרש לתיקון היחסים בין זירות אלה לסביבה הטבעית.

לסיכום, המודעות לביטויים של משבר האקלים – הכחדת בעלי חיים, מדבור, צניחת קרחונים, שרפות יער וכולי – החלה לחלחל לשיח הציבורי בישראל ובעולם עשרות שנים לאחר פטירתו של גורדון. אף שרעיונותיו של גורדון זרים לצביון התועלתני של השיח בן זמננו בנושא הסביבה, הדיון כאן מעיד כי הוא היה שותף להנחה היסודית הניצבת בבסיס שיח זה, שלפיה האדם אינו מובחן מהטבע אלא מצוי ברשת של יחסי גומלין עם מערכות החיים המצויות על פני כדור הארץ.¹²³ עוד בתחילת המאה ה-20 ביקש גורדון לקדם שינוי יסודי – מתפיסה שלפיה האדם מצוי במרכז היקום, לכזו המכירה באנושות כחלק ממארג יחסי הגומלין המצוי בטבע.

אולם דומה כי תרומתו הייחודית של גורדון לשיח בנושא הסביבה עשויה להיות דווקא בחיבור הייחודי שהוא ערך בין חשיבה על הסביבה לחשיבה לאומית. המוקד הכפול של גורדון – על האומה ועל הטבע – מערער על אופן החשיבה המקובל על שניהם ועל היחסים ביניהם. בכל הנוגע ללאומיות, גורדון המחיש כי לאומיות אורגנית אינה חייבת להיות בהכרח שוביניסטית. ראייתו באומה נקודת ממשק בין האדם לטבע החי אפשרה לו לנסח לאומיות אורגנית אשר הערך המוחלט של האומה הורחב בה מצד אחד לאדם היחיד ומהצד האחר לטבע בכלליותו. כפועל יוצא מכך, גורדון הציב תפיסה לאומית אורגנית שהדאגה לסביבה אינה כרוכה בה בתודעה לאומיות צרה וכוחנית, אלא כזו שמתאפיינת במטענים של הומניות וחתירה לשלום.

בכל הנוגע לסביבה, התפיסה הלאומית הירוקה של גורדון מציבה חלופה רעיונית אפשרית לאחד האתגרים הגדולים העומדים כיום בפני המאבק במשבר האקלים – יישוב המתח המובנה בין שיקוליהן הצרים של אומות העולם ובין הצעדים הכלל-אנושיים הדרושים לפתרון משבר האקלים. להבדיל מהלכי הרוח המאפיינים את השיח העכשווי בנושא הסביבה, הגותו של גורדון מדגימה כי חשיבה במונחי סביבה אינה בהכרח סותרת את קיומן של תודעות לאומיות ייחודיות... הבנה זו, המצויה ביסוד הלאומיות הירוקה של גורדון, מעידה שיתכן כי המאבק במשבר האקלים בימינו עובר לא בהתגברות על תודעות לאומיות, אלא דווקא בגיוסן ובהגדרתן מחדש במונחי סביבה. הגותו של גורדון עשויה אפוא לסמן כיוון מחשבה שונה מזה שרווח, אשר השאיפה של אומות להגדרה עצמית

123 ראו לדוגמה: Emily Brady and Pauline Phemister, *Human-Environment Relations: Transformative Values in Theory and Practice*, Springer, London 2012; Bruno Latour, *The Politics of Nature*, Harvard University Press, Cambridge, MA 2009; Thomas Smith, *Sustainability, Wellbeing and the Post-Human Turn*, Springer, London 2018

והצורך של כלל האנושות להגן על הסביבה – משתלכים בו זה עם זה. אמנם לא יהיה בכך לפתור את התרחישים שהמאבק למען הסביבה נחשב בהם מאיים על הריבונות הלאומית או אלה שהסביבה תיפגע בהם בשם שיקולים לאומיים צרים. אולם עידוד וטיפול מסגרות חשיבה לאומיות סביבתיות, כמו זו שהציע גורדון, עשויים לסייע בגישור בין המטרות הצרות של אומות העולם ובין הפעולות הכלל-אנושיות הנחוצות כדי להתמודד עם משבר האקלים של ימינו.